

REFORMÁCIÓ 500

A reformáció magyarországi kezdetei és irányzatai*

A MAGYAR REFORMÁCIÓ SAJÁTÓSÁGAI

Bevezetéképpen azért kell a magyar reformáció sajátosságairól beszélnünk, mert az ország magyar nyelvű népességének reformációja mutatott fel figyelemre méltó sajátosságokat, szemben a magyarországi német lakosság körében végbement reformációval. A magyarországi németiség egyszerűen elfogadta a lutheri reformációt és amellet ki is tartott a későbbi időkben is, ha csak az ellenreformáció később római katolikus hitre nem kényszerítette. Az a sajátossága a magyarországi német lutheránus egyháznak is megvolt, hogy kénytelenségből autonóm egyházigazgatása alakult ki, mivel a magyar uralkodónak nem biztosította a magyar alkotmány azt a jogot, hogy maga adjon egyházalkotmányt és nevezzen ki az evangélikus egyház élére konzisztóriumot.

A magyar lakosság reformációja nem a nyugati reformáció pusztá másolásaként alakult ki. Sajátos előzményei, feltételei voltak és habitusa is sokban különbözött a nyugati reformációs irányzatokétól. A magyarországi reformátorok közül a magyar nemzetiségűek reformációs tanai és gyakorlata is számos önálló vonást mutat. Mindennek több oka volt. A magyar obszerváns ferences szerzetesek körében huszita hatásra megerősödött az egyház kritikája, ami annak evangéliumi megújítását, egyszerűsítését célozta, egyszersmind a feudális társadalom igazságtalanságainak megszüntetését akarta. 1514-ben a keresztes hadat toborzó obszerváns ferencesek ezt a kettős célkitűzést óhajtották egyszerre megvalósítani, miközben sürgette és erősítette őket az a hiedelem, hogy Krisztus ezeréves országlásának eljövetele küszöbön áll és ők, ha végrehatják programjukat, akkor Krisztus visszajövetelét készítik elő. A keresztes háborúból parasztháború lett, amit levertek és az egyházi reform is elmaradt. Luther érdeme, hogy ő az egyházi reformot tette első helyre és a társadalmi reformot békés úton, az evangéliumi hitre jutott uralkodóktól várta. Az elmondottak magyarázzák azt, hogy a magyar reformációban az obszerváns ferences szerzetesek játszották a kezdeményező és vezető szerepet, másfelől, hogy tanításaikban a társadalmi igazságosságnak evangéliumi alapon történő követelése hangsúlyozottabb volt a nyugati, főleg a lutheri reformáció ilyen tanainál.

A magyar reformáció magyar etnikumú reformátorai szabadon válogattak a nyugati reformátorok tani közül és azt ugyancsak szabadon alkalmazták a magyar viszonyokra, aminek a ferences teológiai hagyomány és az ő önálló gondolkodásuk volt az oka. A nyugati reformációra hivatkozás sokszor mindössze azért történt, hogy a Nyugattól el ne szakadjanak őseink. Minden valamirevaló református zsinat hitvallást alkotott. A XVI. századból több mint száz református hitvallás maradt fenn. 1567-ben a debreceni református zsinaton elfogadták a *II. Helvét Hitvallást*, hogy nemzetközi kapcsolatukat demonstrálják.

* Elhangzott a XLV. Országos Honismereti Akadémián, Sárospatakon 2017. július 4-én.

Míg a nyugat-európai országokban, főleg Németországban a törvényekben a *cuius regio, eius religio* elve volt érvényben, addig Magyarországon a *ius patronatus* elve. Míg Nyugaton az uralkodó határozta meg országa vallását, addig Magyarországon a patrónusok joga volt az általuk patronált területen a vallási helyzet szabályozása. A patrónus szabta meg, hogy kit alkalmaz egyházközségében plébánosként. Mindössze be kellett mutatnia az illetékes püspöknek jelöltjét, és ha az kánonjogi kifogást nem talált a jelöltben, akkor kötelességszerűen kinevezte plébánosnak a patrónus által megnevezett plébániára. A magyar király csupán saját földesúri birtokain volt patrónus, ott rendelkezett patrónusi joggal. A világi és egyházi földesurak, a szabad királyi városok és a kiváltságos területek, pl. a nemes falvak, az erdélyi Szász Egyetem, a Jászkun Kerület patrónusi joggal rendelkeztek saját egyházi ügyekben. Ez meghatározta a reformáció terjedését és meggyökeresedését. A Bocskai-szabadságharcot lezáró bécsi béke és annak az 1608-ban országgyűlési törvénybe történt iktatása biztosította az autonóm szervezetű vallásszabadságot a Magyar Királyságban a római katolikus egyház mellett a református és az evangélikus egyháznak. Ez felülírta a patrónusi jogot is. Erdélyben, annak államisága megszilárdulása után 1550-ben indult meg az a folyamat, amelynek keretében országgyűlési törvények születtek a római katolikus egyház mellett először az evangélikus, aztán a református, végül az unitárius egyház vallásszabadságának biztosítására.

Teológiai oka volt a magyarországi reformációnak, amelyet a lelkészek kezdeményeztek és nem a világi patrónusok. A patrónusokat lelkészek győzték meg a reformáció szükségességéről, akik aztán a lelkészekre bízta annak végrehajtását, az új egyházszervezet kialakítását. A római katolikus egyház szervezeti tradícióját igyekeztek megtartani a reformált egyházakban is. Kizárólag lelkészekből álló gyűléseken (zsinatnak nevezték őket), kizárólag lelkészekből álló vezetőket választottak, az egyházmegyék élére espereseket, az egyházkerületek élére püspököket. A világiakból álló egyházközségi presbitériumok a református egyházban majd a XVII. században jelentek meg, az evangélikus egyházban az egyháztanácsok szintén a reformáció százada utáni képződmények. A világiak bevonása a felső egyházi vezetésbe a XVII. század végén, a XVIII. század elején következett be.

A MAGYARORSZÁGI REFORMÁCIÓ KEZDETEI

A magyarországi reformáció kezdeményezésében a hazai német lakosságú városok és a királyi udvar jártak az élen. A kb. 30 szabad királyi város felének a lakossága vagy teljesen, vagy részben német volt, e városok szoros, valójában napi kapcsolatot tartottak fenn a Német Birodalom városaival. Ez a kapcsolat egyszerre volt kereskedelmi, szellemi és társadalmi. A reformáció tanait e városok lakosai első kézből kapták. 1518-tól vannak adatok a reformáció tanainak terjesztéséről, sőt, annak első vértanúiról. A patrónusi jog a német szabad királyi városoknak, szabad bányavárosoknak és más privilegizált német területeknek megadta a jogi alapot lutheránus lelkészek, iskolamesterek alkalmazására. Szatmári György pécsi püspök, fő- és titkos kancellár 1521-ben a templomi szószékekről kihirdettette a pápának Luther tanait kárhóztató 1520. június 15-i bulláját.

A királyi udvar volt a reformáció tanainak másik korai közvetítője. A XVI. század elejétől Rotterdami Erasmus (1466–1536) humanista tudós hívei megtalálhatóak voltak az udvarban, akik mintegy előkészítették a reformáció tanainak elfogadását. Erasmus kritizálta a római katolikus egyházat, reformjavaslatai voltak, kiadta 1516-ban az általa gondos szövegkritikai munkával összeállított görög nyelvű *Újszövetséget*, az lett a reformátorok bibliafordításainak alapszövege, de maga külsőleg megmaradt római katolikusnak. Eras-

mistának lehetett lenni, az még nem számított eretnekségnek, így a reformáció kezdeti híveinek óvatosabbjai erasmistának mondták magukat. Erasmista volt Brandenburi György, II. Lajos király egyik gyámja, aki 1509-ben felségül vette Corvin János özvegyét és vele a mérhetetlen Hunyadi-birtokok ura lett. Brandenburi György adott menedéket az 1520-ban Bécsből reformációs meggyőződése miatt elüldözött Gryneus Simonnak (1495–1541), Melanchthon volt iskolatársának, és alkalmazta a budai iskolában tanári állásra. Winsheimius Ortel Vitus (1501–1570) Gryneusszal egy időben tanított Budán és őt is reformatori meggyőződése miatt Gryneusszal együtt utasították ki az országból 1523-ban.

Habsburg Mária magyar királyné szintén Erasmus híve volt, a királyné nagy hatást gyakorolt Cordatus Konrád (1475–76–1546), aki 1523–24-ben udvari papja volt, ez idő alatt Wittenbergben is járt, ezért állását elvesztette. A lőcsei születésű Henckel János (1481–1539) két ízben, 1524–26-ban és 1528–30-ban volt a királyné udvari papja, aki már azt megelőzően magyarországi német városokban a reformáció szellemében prédikált.

Az *udvari párt* a főurakat tömörítő politikai képződmény nevét a vele szemben álló köznemesi, ún. *nemzeti párt* tagjaitól kapta. Az udvari pártba tartozó főurak nagyobb része már Mohács előtt a reformáció felé hajlott.

A politikai élet ellenzékét a köznemesekből álló ún. *nemzeti párt* képezte, élén az egyik legnagyobb vagyonú főúrral, Szapolyai (Szepesi) Jánossal. A *nemzeti párt* Mohács előtt hevesen ellenezte a reformációt. A köznemesek német dolgot látott benne és az általuk gyűlölt Brandenburi György, a német udvaroncok és az udvari párt machinációját. Tartottak tőle, hogy a reformáció miatt a pápa és a katolikus uralkodók segítsége elmarad, amire pedig a török elleni védekezéshez múlhatatlanul szüksége volt az országnak. Az 1514. évi parasztháború megisméltődésétől is félték, hiszen akkor az obszerváns ferencesek is egyházi reformot követeltek, továbbá a társadalmi élet teljes átalakítását. A Mohács előtti években a magyar obszerváns ferencesek visszafogottak voltak, maguk is tájékozódtak, hogy miben áll a Luther által kezdeményezett reformáció. 1523–25 között lezajlottak a német parasztháborúk, amelyekről Luther elhatárolta magát és kifejtette, hogy csupán egyházi reformot akar, aminek következtében a földesurak, uralkodók az evangéliumi tanításokat magukévá teszik és testvériesen bánnak alattvalóikkal, nem követelnek tőlük nagyobb szolgálatot, mint amit a törvény megenged. Ezek az ismeretek azonban csupán Mohács után jutottak el a ferencesekhez és a magyar főurakhoz, köznemesekhez. A főurak mellett a köznemesek is a reformáció pártjára álltak Mohács után és 1530–31-től kezdve patrónusi joguk alapján a reformáció robbanásszerű terjedését segítették elő, mert a mohácsi katasztrófát követően előállt zavaros helyzetben a történeteket Isten büntetéseként értelmezték, viszont a reformációban a személyek lelki és az egyház lelki és intézményes megtisztulásának szükségességét hirdették, ami Isten megtartó kegyelmének kiáradását, az ország békéjének helyreállítását, a szociális igazságosság és méltányosság megvalósítását vonja majd maga után. Minderre lelkileg szüksége volt a lakosság nyugati egyházba tartozó részének. A magyar, német, szlovák és vend lakosság világi patrónusaival együtt szívesen fogadta a reformációt. 1529-ben iratkoztak be az első magyar nemzetiségűek a wittenbergi egyetemre és tájékozódtak a lutheri reformáció forrásánál, 1530–31 táján már többük belevetette magát itthon az új eszmék terjesztésébe.

A REFORMÁCIÓ A MAGYAR TÖRVÉNYHOZÁSBAN

A *nemzeti párt* Mohács előtt az országgyűlésen is igen aktívan lépett fel a reformáció ellen. Az előbb felsorolt indokok mellett a kincstár megtöltésének szándéka is vezette a köznemeseket, amikor az 1523. évi LIV. tc.-et megszavazták az országgyűlésen. E törvény kimondta,

hogy a hitújítás tilos és a lutheránusokat mint Szűz Mária ellenségeit halálbüntetéssel és vagyonelkobzással sújtja. Az 1525. évi hatvani országgyűlést a köznemesi párt hívatta össze és azon a lutheránusok elleni tilalmat, a vagyonelkobzást újra kimondva, a halálbüntetést megégetésre súlyosbította. Ez utóbbi törvény nem kapott királyi szentesítést és az udvari párt nyomására az 1526. áprilisára összehívott országgyűlés eltörölte. A reformáció ellen hozott említett törvényeknek a köznemesség beállítottsága volt az oka és az a leplezetlen szándéka, hogy a lutheránus főurak és német polgárok vagyonának elkobzásával a királyi kincstárat feltöltsék és a török elleni védelem anyagi alapját megteremtsék. Ez nem valósult meg, szerencsére a tömeges kivégzések és vagyonelkobzások elmaradtak, de lutheránus ige hirdetők és velük Luther könyveinek megégetésére néhány esetben sor került.

Mohács után 1527-ben mindkét király, I. (Szapolyai) János és I. (Habsburg) Ferdinánd rendeletben tiltotta meg a reformációt. A későbbi időkben rendre megújították e tilalmat az országgyűléseken. 1548-ban I. Ferdinánd országgyűlési törvényben tilalmazva, ekkor említette először az anabaptistákat és szakramentáriusokat (szentségtagadókat, reformátusokat). A reformációt tilalmazó királyi rendeletek és országgyűlési törvények eredménytelenségének az általunk már tárgyalt patrónusi jog volt az oka, mivel az felülírta nem csupán a királyi rendeletet, hanem az országgyűlési törvényeket is.

I. FERDINÁND MAGYAR KIRÁLY

Sajátos és egész Európában akkor példa nélküli jogi helyzet alakult ki az 1541 után állami létre kényszerült Erdélyben. A csecsemő II. János választott királyt I. Szulejmán szultán elismerte magyar királynak és Lippát jelölte ki székhelyéül, uralma alá adta Erdélyt, a Tiszántúlt és Temesközt, míg maga birtokba vette Budát. II. János, a későbbi János Zsigmond néven erdélyi fejedelem 1550-ben, a tordai országgyűlésen a római katolikus egyházzal egyenlő vallásszabadságot biztosított a már többséget alkotó evangélikus (lutheránus) egyháznak. A következő évben II. János kormánya megegyezett I. Ferdinánd királlyal, hogy országrészüket átadják neki, ha felszabadítja az Oszmán Birodalom által meghódított magyar királyi területeket. Ennek fejében az erdélyi törvények hatályban maradnak, Erdély országgyűlése tovább működik és Ferdinánd vajdával, autonóm területként kormányozza. 1551-ben, az I. Ferdinánd uralma alatt megtartott erdélyi országgyűlés megújította az előző évben alkotott vallásszabadsági törvényt.

JÁNOS ZSIGMOND ERDÉLYI FEJEDELEM

1556-ban Erdély visszahívta II. János királyt és anyját, Izabella királynét, mert elégedetlen volt I. Ferdinánd uralmával, aki nemhogy a Magyar Királyság hódoltatott területeit nem tudta felszabadítani az oszmán uralom alól, de Erdélyt sem volt képes megvédeni a török támadásaitól. 1556-ban a kevés kivétellel evangélikussá lett országban az erdélyi és a váradi püspökséget nem töltötték be, előbbi javait nyomban, utóbbiét valamivel később szekularizálták, a katolikus papok működését korlátozták. 1557-ben a II. János által összehívott országgyűlés immár harmadszorra megszavazta az evangélikus és római katolikus vallás egymással egyenlő vallásszabadságát. 1564-ben újabb erdélyi országgyűlés az előző két egyházzal azonos szabadságot adott az akkor már többséget alkotó református egyháznak. 1566-ban tovább korlátozták a katolikus papok működési területét. 1567-ben II. János sereget küldött a katolikus csíki székelyek ellen, hogy az unitárius (akkori nevén antitrinitárius) egyházba kényszerítse őket. A katolikus hitükhöz ragaszkodó székelyek

fegyvert fogtak és megverték II. János seregét, ennek emlékére is ünneplik máig a csíksomlyói búcsút.

1568-ban az unitárius vallás szabad gyakorlása érdekében hoztak egy furcsa törvényt, ami szó szerint értelmezve teljes vallási anarchiát hozott volna, mert minden lelkésznek megengedte, hogy saját felfogása szerinti tanokat hirdessen. Ez az anarchia nem következett be, mivel II. János akkor már az unitárius hitet vallotta és uralkodói hatalmával támogatta annyira, hogy a reformátusok többségét is az unitárius egyházba tagoltatta, azoknak a püspöksége is megszűnt. Ennek ellenére van annak létjogosultsága, hogy az erdélyi vallásszabadság közjogi fejlődését a korabeli Európában páratlanul szabadnak véleményezzük, ahol akkor véres vallásháborúk dúltak nem egy országban.

A MAGYARORSZÁGI REFORMÁCIÓ IRÁNYZATAI

A lutheri irányzat hamar elterjedt a német lakosság körében. A magyar lakosság között 1530–31 tájtól robbanásszerűen terjedt el ugyanez az evangélikus reformáció. Terjesztőinek egy része a német települések reformátoraihoz hasonlóan vagy maguk is Wittenbergben tanultak, vagy közvetve ismerték meg és tették magukévá ezt a vallási felfogást. Jelentős szerepe volt az evangélikus egyház szervezésében a patrónusoknak. Mindenekelőtt a főurak terjesztették saját birtokaikon, de a nép is szívesen fogadta, hiszen anyanyelvén hallhatta a szertartásokat, a prédikációk rendszeresekké lettek, lecsökkentek a dologtiltó egyházi ünnepek, így több idejük maradt a munkára, ami emelte életszínvonalukat. Magyarországon mintegy 800–900 mezőváros (oppidum) volt, amelyek lakói jogilag jobbágyok voltak és földesúri joghatóság alá tartoztak, de közülük mintegy 200 már rendelkezett olyan szabadsággal, hogy a patrónusi jogot a földesúrral együtt gyakorolta, akár úgy is, hogy a plébánosválasztáshoz a földesúr beleegyezése formális volt. E mezővárosok parasztpolgárait nevezték cíviseknek, akik lelkesen támogatták a reformációt.

Mohács után előbb a német területeken, aztán a magyarlakta vidékeken a római katolikus parókiák addigi köreiből, a fraternitásokból protestáns egyházmegyékké szerveződtek, élükön az esperesekkel (nevezték dékánoknak, szenioroknak is őket). 1544-ben Erdélyben a Szász Egyetem (Universitas Saxonum) gyűlése kimondta autonóm területén a lutheri egyházszervezet bevezetését, 1552-ben már püspököt is választottak.

A magyar lakosság evangélikussá lett területein megindult ugyanez a folyamat. Náluk azonban az 1540-es években megjelentek a helvét irányzat, más néven a református tanok terjesztői. Az 1550-es években mind több lelkész hirdette e tanokat és a mezővárosok, de a falvak lakossága, beleértve a kis- és középnemességet, szívesen fogadta és magáévá tette, mert tanai megegyeztek felfogásával, életérzésével. Ezért sokszor a korán alakult protestáns magyar egyházmegyéekben és egyházkerületekben együtt voltak a lutheránus és a református egyházak.

1550-ben Temesvár főkapitányi területén megalakult az első magyar protestáns egyházkerület, élére Gönci Máté személyében püspököt is választottak. E terület főkapitánya és ott nagy birtokokkal rendelkező földesura, Petrovics Péter védelmének volt ez köszönhető, aki azonban hamarosan kénytelen volt elcserélni birtokait a Munkács környéki, ugyancsak nagy birtokokra, így ez a kerület rövid életűnek bizonyult. Az erdélyi nem szász evangélikusok 1553-ban vagy 1554-ben alkottak országos egyházat és választottak püspököt. A Szatmár vidéki evangélikusok és köztük ismeretlen számban lévő reformátusok 1554-be szintén egyházkerületet alkottak, élére püspököt választottak. 1557-ben alakult meg a tiszántúli református egyházkerület a volt váradi római katolikus püspökség területén, a

hozzá csatlakozott Szatmár vidéki evangélikus, vagy inkább protestáns egyházkerületből. Kuriózumnak számított a Tiszán inneni négy esperességből alakult először evangélikus, majd 1566-tól református egyházkerület, amely 1735-ig nem választott püspököt.

A három részre szakított ország királyi és hódoltsági területein hasonló folyamatban szerveződtek eleinte lutheránus, majd helvét hitvallásúakkal vegyes egyházkerületek, amelyek később felekezetek szerint különváltak. Utoljára 1591-ben a dunántúli protestáns egyházkerületből alakult külön evangélikus és református egyházkerület és 1592-ben a Felső-Duna melléki egyházkerületben ment végbe ugyanez a folyamat. Országos egyházat a politikai szétszakítottság miatt az Erdélyen kívüli területen nem alkothattak a protestánsok.

Az unitáriusok erdélyi egyházszerveződését az ottani vallásszabadsági törvények ismertetésekor áttekintettük. A Magyar Királyságban nem szerveződtek unitárius egyház-megyék, bár Egri Lukács ungvári lelkész, ungi esperes korában kísérletet tett rá. A török hódoltságban viszont elterjedt az unitarizmus és alföldi, vagy dél-magyarországi néven egyházkerületté szerveződött, ami azonban fokozatosan csökkent, mígnem a felszabadító háborúk után megszűnt.

Az anabaptizmus megjelent ugyan Magyarországon, de terjedését erőszakkal megakadályozták. A XVI. század végére az egész történelmi Magyarország területén a római katolikus egyház híveinek száma kb. 10%-ra, vagy az alá csökkent.

Csohány János

A reformáció harmadik ágának magyarországi megjelenése és hatásai

Baptisták, anabaptisták – a szavak mindmáig sokaknak idegenül csengenek, pedig ők képezik a reformáció harmadik ágát. Nevük ellenfeleiktől származik, jelentése a keresztség újszövetségi formáját, az alámerítéssel gyakorolt, hitvalló keresztelést rejti. Kevesen tudják, hogy csoportjaik szinte ugyanakkor indultak Európa-szerte, mint a lutheri reformáció. Sőt, első igehirdetőik már az 1520-as évek első felében megjelentek a Magyar Királyság területén is.

Azok a hittételek, amelyeket az ún. *anabaptisták* különféle csoportjai a reformáció idején hirdettek, egyáltalán nem voltak előzmény nélküliek. A megelőző évszázadokban újra és újra felszínre törtek, mozgalommá növekedtek. Volt, amikor katharoknak, pauliciánusoknak, valdenseknek, albigenseknek, bogumiloknak, huszitáknak nevezték őket, de mindegyiknek ez volt a belső indítéka: vissza a gyökerekhez! A reformáció ugyanis reakció. Törekvés a környezet hatásaira megváltozó, eldeformálódó hitvallás és életgyakorlat *reformálására*, azaz helyreállítására.

A reformáció idejére a Gutenberg-féle könyvnyomtatási módszer lehetővé tette, hogy a *Biblia* gyorsan és viszonylag nagy példányszámban az emberek kezébe kerüljön. A reformáció nem nagy emberek mozgalma – még ha egy-egy irányzat általában emberek nevével fémjelzett is –, hanem a *Szentírás* olvasásának és tanulmányozásának egyértelmű és elháríthatatlan következménye.

Az anabaptista irányt nagyon sokszor azonosítani szokták a társadalmi megújulást követelő mozgalmakkal. A zwickaui próféták – Mark Stübner és Niculus Storch –, illetve